

MÜBADELE MESELESİ VE LOZAN'DA ÇÖZÜMÜ

Ömer Budak*

Özet

Osmanlı Devleti'nde asırlarca çeşitli etnik ve dinî grupların bir arada yaşamasını sağlayan millet sistemi on dokuzuncu yüzyılda milliyetçilik akımlarının etkisiyle sarsılmıştır. Osmanlı Devleti'nin yıkılması ile Türkiye Cumhuriyeti'ne miras kalan meselelerden biri de azınlık meselesi olmuştur. Bu makalede Lozan Antlaşmasında taraflarca azınlık meselesinin ele alınışı ve mübadele konu edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Yunanistan, Lozan Anlaşması, Batı Trakya

Abstract

The System of Millet in the Ottoman Empire, which ensured peaceful cohabitation of various ethnic and religious groups within the empire for many centuries, dissolved in the 19th century with the impact of nationalist movements. Thus, one of the questions that rised with the collapse of the Ottoman Empire, and that was inherited by the Turkish Republic was the minorities. This essay deals with approaches of various sides to this question during the Lausanne peace negotiations, and the following exchange of populations between Turkey and Greece.

Key Words: Turkey, Greece, the Lausanne Treaty, the Western Thrace

GİRİŞ

Osmanlı Devletinde toplum, dini bakımdan Müslim ve gayrimüslim olmak üzere iki sınıftan meydana gelmekte olup, gayrimüslimler için, “tebaa-i gayr-i müslime”, “cemaat-i muhtelif”, “millet-i saire” ve “millet” tabirleri kullanılmıştır.¹ Burada dikkat çeken husus, “millet” kavramının, günümüzdeki anlamından farklı olarak klâsik İslâm literatüründeki mânâsına uygun biçimde bir din veya mezhebe mensup insanları ifade eden siyasi ve kültürel bir kavram olarak kullanılmasıdır. Nitekim Osmanlı Devletinin topraklarında yaşayan toplulukları, din veya mezhep esasına göre örgütleyerek yönetme biçimine de “Millet Sistemi” denilmektedir.²

* Yrd. Doç. Dr., Kırıkkale Üni., Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kırıkkale. obudak1919@mynet.com

¹ Bilâl Eryılmaz; “Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara ve Hoşgörüyü Kavramsal Bir Yaklaşım”, *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara, 2001, s.406.; Osmanlılık ideolojisinin etkisi altında hazırlanan 1876 Kanun-ı Esasi'sinin 16. Maddesinde gayr-i müslimler, çeşitli milletler anlamına gelen “millet-i muhtelif” tabiriyle ifade edilmiştir.

² Temelini İslam hukukundan alan Millet sistemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, İstanbul 1992; M. Akif Aydın; “Gayr-i Müslimler”, *Osmanlı Devleti Tarihi*, C.2, İstanbul, 1999, s.419 vd.; İlber Ortaylı, “Osmanlı

Yukarıda belirttiğimiz gibi çeşitli tabirlerle adlandırılmış olan gayrimüslimler, dinlerine göre Hıristiyanlar, Musevîler ve Sabîiler olarak üç ana gruba ayrılmıştır. Katolik Hıristiyanlar; Lâtinler, Gürcüler, Ermeniler, Süryanîler, Keldanîler, Marunîler, Kiptîler ve Katolik Rumlardan; Ortodokslar Gregoryenler, Nasturîler, Yakubî Süryanîler, Melkitler ve Mandeîler'den ve Musevîler de Rabbanîler, Karaitler ve Samirîler'den oluşmuştur. Bu durum yani gayrimüslimlerin aynı mezhepten olup farklı dilleri konuşan ve aynı dili konuşup farklı mezheplere mensup olan gruplar oluşturmaları, maddî kültür, hayat tarzı ve folklorda karşılıklı etkileşimlere belirli ölçüde açıklık sağlayarak, bir Osmanlı tarzı hayat biçimini meydana getirmişse de yazı, bilim ve düşüncede ortak bir Osmanlı kültürünün doğuş ve gelişimine engel olmuştur.³

Devlet, gayrimüslimleri her türlü dinî ve dahilî işlerini düzenlemede serbest bırakmış, ancak cemaat liderlerinin seçimi hususunda, bunların dinî vazifelerinin yanı sıra idarî vazifeleri de olduğu için, etkide bulunmuştur. Gayrimüslimler, evlenme boşanma ve vasiyet gibi medenî haklarını kendi dinî ve hukukî sistemlerine göre tanzim ve idare yetkisine sahip olmuşlar, ticarî şirketler kurabilmişler, inzibat hizmeti gören gruplar içinde bulunabilmişlerdir.⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş toprakları üzerinde yaşayan Hıristiyan toplumlarından birisi de Rumlardı. İmparatorluğun hemen her tarafına yayılmış olan Rum milleti, yoğun olarak Mora, Teselya ve Ege adalarında yaşamaktaydılar. İmparatorluğun değişik bölgelerine yayılmış olan Rumlar Ortodoks kilisesine bağlı olmaları ve ortak dilleri aralarındaki birlikteliği sağlayan unsurlardı.

19. yüzyılda başlayan bağımsızlık hareketlerine bağlı olarak Rumlar da Osmanlı Devletine karşı ayaklanmışlardır. Böylece başlayan karşılıklı Türk Rum mücadelesi, neticesinde 1830'lardan itibaren Yunanistan sürekli Osmanlı aleyhine genişlemiş, Teselya, Makedonya, Ege Adaları, Girit Yunanistan'a bağlanmıştır. Bu mücadele 1919-1922'de Yunanlıların Anadolu'yu işgaliyle son noktasına ulaşmış, ancak Büyük Taarruz sonunda Yunan ordusunun ülke topraklarından çıkarılması ile Türk topraklarındaki Yunan işgaline son verilmiştir. İki ülke arasında mevcut meselelerin çözümü ise Lozan Antlaşmasında gündeme getirilmiştir.

İmparatorluğu'nda Millet", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.IV, İstanbul, 1985, s. 997 vd.; Gülnihal Bozkurt, *Alman İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, TTK. Yay., Ankara, 1996.

³ Ortaylı, *a.g.m.*, s.996-997

⁴ Bozkurt; *a.g.e.*, s.14-23.; Halil İnalçık; *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara,1995, s.141-145.

LOZAN KONFERANSINA DOĞRU

26 Ağustos 1922'de başlayan Büyük Taarruz sonucu Yunan ordusu Anadolu'dan tümüyle çıkarılmış ve 3 Ekimde Mudanya Mütarekesi görüşmeleri başlamıştır. 11 Ekim 1922'de imzalanan Mudanya Mütarekesi ile Türk-Yunan çatışması sona ermekle kalmamış, aynı zamanda da İtilaf Devletlerini, Türkiye Büyük Millet Meclisinin varlığını kabul etmek zorunda bırakmıştır. Mütareke sonrasında başlayan yoğun tartışmaların ardından da İtilaf Devletleri ile Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti arasında bir barış antlaşmanın yapılması kararlaştırılmıştır.

Barış görüşmelerinin başlaması öncesinde Ankara, önemli sorunlar ile karşı karşıya kalmıştır. Bu sorunlardan ilki, görüşmelerin nerede ve ne zaman yapılacağıdır. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, daha Mudanya görüşmeleri devam ederken batılı devletlere verdiği bir nota ile barış konferansının 20 Ekim'de İzmir'de toplanmasını teklif etmiştir.⁵ Ancak müttefikler bu görüşe itibar etmemişler ve konu ile ilgili olarak kendi aralarında görüşmelere başlamışlardır. Sonuçta tarih olarak 13 Kasım'da, yer olarak ise Lozan'da karar kılınmıştır. 27 Ekim tarihli bir nota ile hem Türkiye Büyük Millet Meclisini hem de İstanbul Hükümetini ayrı ayrı konferansa davet etmişlerdir.⁶

Müttefiklerin Barış antlaşmasına Türk tarafını temsilen Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti yanında İstanbul Hükümetini de davet etmeleri de Ankara'yı büyük sıkıntıya sokmuştur. Zira İstanbul hükümeti, Milli Mücadele süresince sergilediği tavırla Türk milletinin temsilcisi sıfatını hak etmediği gibi, bu durum İtilaf Devletleri karşısında Türk menfaatlerinin korunmasına sekte vurabilirdi. Buna rağmen Sadrazam Tevfik Paşa, Barış konferansına katılmak üzere ortak ilkeler tespit etmek amacıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetine bir telgraf çekmiştir. Mecliste büyük bir tepki doğuran bu telgraf şöyledir:

"Konferansa hem Babiâli, hem de Büyük Millet Meclisi davet edilmiştir. Babiâli ile TBMM arasında gerçek bir ikilik düşünülemez. Babiâli, tüm baskılara rağmen Sevr Anlaşması'nı onaylamamış ve işgalin etkisini azaltmak için çalışmıştır. Yüksek vatan menfaatleri uğrunda birlik sağlanması bugün şart olmuştur. Bu yüzden memleketin geleceği ve hakların savunulması konularını müzakere etmek için Büyük Millet Meclisi'nce tayin edilecek bir kişinin özel talimatla gönderilmesi, eğer bu uygun görülmezse heyetimizden Ziya Paşa'nın oraya gönderileceği beyan olunur."⁷

⁵ Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, C.1, İstanbul, 1957, s.88

⁶ *Türk İstiklal Harbi*, C.II, VI. Kısım, IV. Kitap, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yay., Ankara, 1969, s.109.

⁷ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, C.II, İstanbul 1969, s.714

İstanbul hükümetinin bu girişimi Milli Mücadelenin başından beri Türk milletinin temsilcisi olarak kabul edilmeyen İstanbul Hükümeti'nin ve saltanat kurumunun da varlığını tartışılır hale sokmuştur. Saltanatı kaldırmak için uygun bir ortam bekleyen M. Kemal Paşa, sorunun kökünden çözümü için saltanatın kaldırılmasını gündeme getirmiştir. Yaşanan hararetli tartışmalar ardından, 1 Kasım 1922'de Dr. Rıza Nur ve arkadaşlarının vermiş oldukları yasa teklifi mecliste kabul edilmiş ve saltanat kaldırılmıştır.

Ankara'nın karşılaştığı bir başka sorun ise Türkiye Büyük Millet Meclisini temsil edecek heyetin başkanının kim olacağı sorunudur. Heyet başkanlığı için çeşitli isimler gündeme gelmiştir.⁸ Ancak heyet başkanlığı için birçok kişinin aklına gelen ilk kişi, dönemin Bakanlar Kurulu Başkanı olan Rauf Bey'dir.⁹ Ancak bu konuda belirleyici kişi konumunda bulunan Meclis Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın ise aklında çok farklı bir isim vardır. Bu kişi, Mudanya Mütarekesi görüşmelerinden başarı ile çıkan Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa'dır. Bu konuda Atatürk şunları söylemektedir:

"Vekiller Heyeti Reisi Rauf Bey, Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey ve Sıhhiye Vekili bulunan Rıza Nur Bey gidecek Heyet-i Murahhasa'nın tabii azası görünüyordu. Ben bu hususta kati kanaat ve kararımı tespit etmemiştim. Ancak Rauf Bey'in taht-ı riyasetinde bulunacak heyetin bizim için hayati meselede muvaffak olacağına emin olamıyordum. Rauf Bey'in de kendinin zayıf görmekte olduğunu hissediyordum. Müşavir olarak İsmet Paşa'nın kendisine terfikini teklif etti. Bu teklife dermeyan ettiğim mütalaada, İsmet Paşa reis olursa, azamî istifade temin olunacağına ben de kaniim, dedim."¹⁰

Bu gelişmelerden sonra Atatürk, Dışişleri bakanı Yusuf Kemal Bey'in Dışişleri Bakanlığı'ndan istifa etmesini ve yerine İsmet Paşa'nın geçmesini istemiş ve böylece İsmet Paşa'nın heyet başkanlığı için hiçbir engel

---

⁸ Heyet başkanlığı için çeşitli isimler gündemdedir. Rauf Bey'den başka, Fethi Bey ve Yusuf Kemal Bey'in Lozan'a gitmek istedikleri Fethi Bey'in anılarından anlaşılmaktadır. Fethi Bey, Yusuf Kemal Bey'in kendisine şu sözleri sarf ettiğini yazmaktadır. "Eğer sulh heyetine siz reislik ederseniz Hariciye Vekili olarak sulha katılırim ve devlet hizmetimi böyle tamamlamak isterim." Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, (Haz. Cemal Kutay), İstanbul 1980, s.326.; Bununun yanı sıra İsmet Paşa anılarında Kazım Karabekir Paşa'nın da Lozan'a gitmek istediğini belirtmektedir. İsmet İnönü, *Hatıralar*, 2. Kitap, Ankara, 1987, s.44.

⁹ Rauf Bey anılarında, kendisinin Bakanlar Kurulu Başkanı olduğu için Lozan'a gitmesinin imkansız olduğunu ve bu nedenle de İsmet Paşa'yı kendisinin tavsiye ettiğini açıklamaktadır. Rauf Orbay, "Rauf Orbay'ın Hatıraları" *Yakın Tarihimiz*, C.IV, İstanbul, 1962, s.52-53.; Ancak gelişmelerin yaşandığı dönemdeki davranışlarına bakılırsa Rauf Bey'in heyet başkanlığı için çaba sarfettiği veya en azından bu görevi arzu ettiği anlaşılmaktadır. Bunun temel nedeni ise daha önceki yıllarda Mondros gibi olumsuz bir mütarekeye imza koyan Rauf Bey'in, Mondros'un olumsuzluklarını Lozan Konferansında ortadan kaldırma isteği olarak düşünülebilir.

¹⁰ Atatürk, *a.g.e.*, s.680.

kalmamıştır. Dr. Rıza Nur ile Hasan (Saka) Bey'in, başkan yardımcılığı görevini üstlendiği hey'etteki diğer üyeler şunlar idi:

Müşavirler (Danışmanlar): Münir Ertegün, A. Muhtar Çilli, Veli Saltık, Zülfü Tigrel, Zekai Apaydın, Şefik Başman, Seniyettin Başak, Şevket Doğruker, Tevfik Bıyıklıoğlu, Tahir Taner, Nusret Metya, Hikmet Bayur, Zühtü İnhan, Fuat Ağralı, Mustafa Şeref Özkan, Şükrü Kaya, Hamit Hasancan, Cavit Bey, Baha Bey.

Basın Danışmanları: Ruşen Eşref Ünaydın, Yahya Kemal Beyatlı

Genel Sekreter ve Danışman: Reşit Saffet Atabinen

Mütercim: Hüseyin Pektaş

Kâtipler: Ali Türkgeldi, Mehmet Ali Balin, Cevat Açıkalın, Celâl Hazım Arar, Saffet Sav, Süleyman Saip Kıran, Rıfat Bey, Dr. Nihat Reşat Belger, Atif Esenbel, Sabri Artuç.¹¹

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Lozan'a gönderdiği Türk heyetine, bakanlar kurulunda kaleme alınan 14 maddelik talimatname vermiştir. Bu talimatnamenin birinci maddesinde "Ermeni Yurdu"¹² sözü konusu olamaz, olursa görüşmeler kesilir" ifadesi yer almaktadır.¹³ Aynı talimatnamede taviz verilmemesi istenen diğer konu ise, sekizinci maddede yer alan "kapitülasyonlar" meselesidir.¹⁴

---

¹¹ Yukarıdaki delegasyon. I. Dönem Lozan Konferansı'na (20 Kasım 1922 - 4 Şubat 1923) katılmıştır. Bu gruptan A. Muhtar Çilli, Veli Saltık, Zülfü Tigrel, M.Celal Bayar, Seniyettin Başak, Şevket Doğruker, Zühtü İnhan, Şükrü Kaya, Hamit Hasancan, Cavit Bey, Hayım Naum, Baha Bey, Ruşen Eşref Ünaydın, Yahya Kemal Beyatlı, Raşit Saffet Atabinen, Mehmet Ali Balin, Cevat Açıkalın, Celâl Hazım Arar, Saffet Şav, Süleyman Saip Kıran, II. Dönem Lozan Konferansı'na (23Nisan 1923 - 17 Temmuz 1923) katılmamıştır. Fransa, İsviçre ve Almanya'da görevli hariciyecilerden Ferit Tek, Cemal Hüsnü Taray, Cevat Üstün ve TBMM Almanya-Avusturya basın temsilcisi ve Servet-i Fünun dergisi sahibi Ahmet İhsan Tokgöz bir süre konferans çalışmalarına katılmışlardır. *İsmet İnönü-Lozan Barış Konferansı (Konuşma, Demec, Makale, Mesaj, Anı ve Söyleşileri)*, Haz. İlhan Turan, ATAM Yay., Ankara 2003, s.XXI-XXII.

¹² 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkesini imzalaması yeni sıkıntıları beraberinde getirmiştir. Ateşkes maddelerinden birinde Elazığ, Erzurum, Diyarbakır, Bitlis, Sivas, Van olarak gösterilen ve "Altı Ermeni Vilayeti" olarak adlandırılan bölgede bir karışıklık çıkması halinde İtilaf devletlerinin bu illeri işgal edeceği hükmü yer alıyordu. Rauf Beyin itirazlarıyla "Altı Ermeni Vilayeti", ifadesi çıkarıldı. İtilaf devletlerinin amacı gizli anlaşmalarda Ruslara verdikleri Doğu Anadolu'yu, Ermenilere vermektir. Ermenilerin kuracağı devlette büyük devletlerin mandası altında olacaktır. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990, s.471

¹³ *Lozan Telgrafları I (1922-1923)*, Haz. Bilal Şimşir, T.T.K. Yay., Ankara 1990, s.XIV.; *Türk İstiklal Harbi*, s.117-118.

¹⁴ Ermeni yurdu ve kapitülasyonlar konularındaki tavizsizlik anlayışı, doğrudan doğruya Misak-ı Milli'nin bir sonucudur. Ermeni yurdu konusundaki kararlılık toprak bütünlüğü anlayışının bir yansıması, kapitülasyonların kaldırılması ise tam ve kesin bağımsızlık anlayışının bir sonucudur. Temuçin F. Ertan, "Lozan Konferansında Ermeni Sorunu", *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, C.II, Sayı, 2. (Güz 2000), s.213.

Lozan Konferansı 20 Kasım 1922'de başlamıştır. Daha ilk günlerde Konferansın tüm oturumlarının çok zor geçeceği, taban tabana zıt düşüncelerin sert tartışmalara yol açacağı belli olmuştur. Ancak Türk heyetinin "haklı" iddialarını ve görüşlerini çoğu zaman diplomasi kurallarını zorlayacak derecede cesur bir üslupla dile getirmeleri, Türk heyetini etkili bir konuma getirmiştir. Konferansın açılış günü Lord Curzon'dan sonra kürsüye çıkan İsmet Paşa Curzon'a cevaben yapmış olduğu konuşmada, "1918 yılından sonra Türk milletinin maruz kaldığı saldırıların hiçbir askerî gerekçeye dayanmadığını, bu saldırıların Türk topraklarının en zengin ve gelişmiş kısımlarını yıkmak amacına yönelik olduğunu ve bunu mazur göstermenin mümkün olmadığını" ifade etmiştir. İsmet Paşa, konferansa katılan hemen herkesi şaşırta konuşmasına devamla, "genel barışın ve düzenin devletlerin birbirlerinin haklarına ve hürriyetine saygı gösterilmedikçe gerçekleşmeyeceğini ve Türk tarafının bu konuda iyi niyet taşıdığını ve samimî olduğunu" dile getirmiştir.¹⁵

NÜFUS MÜBADELESİ KONUSU, ÖNEMİ VE ÇÖZÜM ARAYIŞLARI

Lozan Konferansında Türk heyetini İngiltere ile Musul ve Boğazlar, Fransa ile kapitülasyonlar ve imtiyazlar, İtalya ile kapitülasyonlar, adalar ve kabotaj konuları gibi çetin diplomasi trafiği bekliyordu.¹⁶ Konferansta Türk heyetini bekleyen diğer bir konu ise gerek savaş sırasında gerekse savaştan sonra ortaya çıkan nüfus hareketleri ve bununla ilgili Yunanistan ile Türkiye arasındaki problemlerdi.¹⁷ Özellikle bir yandan milliyetçilik akımının diğer yandan ise Rusya, İngiltere ve Fransa gibi Avrupalı devletlerin müdahaleleriyle her bakımdan karışık bir durumda olan balkan coğrafyası, uzun yıllardır büyük bir nüfus hareketine sahne olmuştu. Bu coğrafyada Osmanlı Devleti hakimiyetinde yaşayan milletler, bağımsızlık hareketlerine girişmişler ve yabancı güçlerin teşvik ve tahrikleriyle Balkanlar'da bir çok milli devlet kurulmuştu. Ancak bu yeni devletlerin asırlardır aynı coğrafyayı paylaştıkları Türk ve Müslüman kitleleri, kendi toplumsal yapıları için tehlike olarak görmeleri, onlara karşı baskı uygulamalarını da beraberinde getirmişti. Balkan devletlerinin baskı politikasının amacı da bu coğrafyadaki Türk-Müslüman varlığının ortadan kalkmasını hedefliyordu. Bu baskılar çoğu zaman katliamlara kadar varmıştı. Buna karşılık Balkanlardaki Türk nüfusun hayatta kalabilmek için yapacağı tek şey bu coğrafyadan kopmak ve Anadolu'ya göçmekti. Neticede

---

¹⁵ İsmet Paşa'nın, adeta diplomatik kuralları hiçe sayan oldukça sert konuşması için bkz., Cemil Bilsel, *Lozan*, C.2, İstanbul, 1933, ; *Lozan Telgrafları I (1922-1923)*, s. 114-115.; İnönü, *a.g.e.*, s.60-61.

¹⁶ Bilsel, *a.g.e.*, s.587

¹⁷ Seçil Akgün, "Birkaç Amerikan Kaynağından Türk-Yunan Mübadelesi Sorunu", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri (Türk-Yunan İlişkileri)*, Ankara, 1986, s.241.

özellikle 1877-78 Osmanlı Rus Harbi ve Balkan Savaşları ve sonrasında Balkanlardan Anadolu'ya büyük bir göç hareketi yaşandı.¹⁸

Milli Mücadele döneminde ise o güne kadar Balkanlardan Anadolu'ya devam eden göç hareketinin tersine döndüğü görülmektedir. Bu gelişmenin sebebi, Türk ordularının Yunan orduları karşısında gösterdiği başarıdır. Yunanistan'ın Anadolu'dan çekilmesi, bu topraklardaki Rumların Yunanistan'a göçmelerine sebep olmuştur. Yunanistan'a göçen Rumların sayılarının 850.000'e kadar ulaştığı bilinmektedir. Bu göç hareketine paralel olarak Yunanistan da Türk-Müslüman unsurlara baskılarını arttırmış ve böylece, Yunanistan'a Rum nüfus yığılırken, Yunanistan'da yaşayan Türk-Müslüman unsurlar da, Türkiye'ye göçmeye başlamışlardır.¹⁹

Bu göç hareketleri, sadece göçmenler için değil, her iki devlet için de büyük problem teşkil etmiştir. Dolayısıyla hem Türkiye, hem de Yunanistan bu soruna kalıcı bir çözüm bulma arayışı girmiştir. Bunun için en uygun ortam ise her bakımdan kalıcı bir barışın hedeflendiği Lozan konferansı olmuştur.

Lozan Konferansına giden heyete azınlıklar konusunda değişimin esas tutulması yolunda talimat verilmiştir.²⁰ Türk heyeti bu konuda ilk olarak, konferansın toplanmasından önce Milletler Cemiyeti tarafından meseleyi araştırmak ve üzere görevlendirilmiş olan Norveçli Dr. Friedtjof Nansen'in hazırladığı raporlarla karşılaşmıştır. Nansen, nüfus hareketi sonucunda ortaya çıkan durumu incelemek üzere Yunanistan ve Türkiye'ye gitmiş ve ilgililerden bilgiler almış ve çözüm yolunun ne olabileceği konusunda düşünceler geliştirmiştir. Nansen'in ilk çözüm teklifi, Yunanistan'daki Müslümanlarla, Anadolu'daki Ortodoksların isteğe bağlı olarak değiş tokuşudur. Ancak İstanbul'da yaşayan Rumların bu uygulamanın dışında tutulması görüşündedir.²¹

Nansen'in bu görüşü, Türkiye tarafından uygun görülmemiştir. İstanbul'daki Rumların değişim dışı tutulmasının kabul edilemeyeceğini bildiren Türk heyeti, Batı Trakya Türklerinin de değişim dışı tutulmasını istememiştir.²² Bunun gerekçesi "Batı Trakya'daki Türklerin azınlık değil,

---

¹⁸ İttihat ve Terakki hükümeti, II. Balkan Savaşından sonra yapılan antlaşmalarda Bulgaristan ve Yunanistan'a ülkeler arasında ahali değişimine ilişkin teklif sunmuş, bu teklif kabul edilmekle beraber, Birinci Dünya Savaşının başlaması üzerine uygulanamamıştır. Baskın Oran, *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yay., Ankara 1991, s.76.

¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz, Kemal Arı, "Kurtuluş Savaşı'nın Bitiminde Türkiye Dışına Yönelik Göçler ve Sonuçları", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri (Değişen Dünya Dengeleri İçinde Askeri ve Stratejik Açılardan Türkiye)*, I, Ankara, 1995, 496-504.

²⁰ Tevfik Bıyıkçoğlu, *Trakya'da Milli Mücadele*, C.I., TTK Yay., Ankara 1987, s.470.

²¹ *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar, Belgeler*, (Çev. S. L. Meray) T.1, K.1., AÜSBF Yay., Ankara, 1969, s.116.

²² 1923'te Batı Trakya'da 200.000 Türk bulunuyordu. Ancak bu topraklar Birinci Dünya Savaşından önce elden çıkmıştı. Üstelik Misak-ı Milli sınırları içinde de yer almıyordu. Bu

çoğunluk olduğu, dolayısıyla çoğunluk olan bir kitlenin, bulunduğu yerden göçe zorlanmasının kabul edilemeyeceği şeklinde açıklanmıştır.”²³

Buna karşılık Yunanistan özellikle Türk-Yunan Savaşı sonrasında Yunanistan topraklarında biriken nüfusa dikkat çekerek, ortaya çıkan yerleşim yeri ve barınma sorunlarını gündeme getirmiş ve bu sorunların önüne geçebilmek için 350.000 Türkün Anadolu’ya, Rumlardan boşalan yerlere gönderilmesini istemiştir.²⁴

İki ülkenin de itirazlarını dikkate alan Nansen, raporunu tekrar gözden geçirmiş ve yeni rapor azınlıklar meselesinin ele alındığı 1 Aralık 1922’de konferansta okunmuştur. Yeni raporda, mübadele uygulamasının göçmenler için çok iyi bir çözüm olacağı belirtilmiş ve göç meselesinin çözüme kavuşturulmaması halinde, harp sonrası ortaya çıkan ekonomik sıkıntıların daha artacağı vurgulanmıştır.²⁵

Nüfus mübadelesinin bir an evvel sonuca bağlanması, bu olumsuzlukların önüne geçecekti. Türkiye, ayrılıp giden Rumlardan artakalan toprakları işlemek için gereken nüfusu sağlayabilecekti. Yunanistan’dan Müslümanların ayrılması, o sırada Yunanistan’ın çeşitli şehirleriyle kasabalarına sığınmış göçmenlere önemli ölçüde kendi gereksinimlerini kendi başlarına sağlama olanağı verecekti.

Nüfus mübadelesi meselesi, ziraat mevsiminin yaklaşması sebebiyle daha da önem arz etmekteydi. Zira Türkiye’de göç nedeniyle bazı köyle boşalmış, araziler ve tarım aletleri atıl kalmışken, Yunanistan’da da nüfusun artması sıkıntı doğurmuştu. Konunun hiç olmazsa bir kısmının Şubat sonundan önce, üç ay içinde sonuçlandırılması gerekiyordu. Çünkü bu tarihten sonra, hem Türkiye hem de Yunanistan’ın tarım mevsimine yetişmesi mümkün olamazdı. Yunanistan’dan mübadele edilecekler Anadolu’daki boş köylere yerleştirilmeli ve böylece Yunanistan’da Rum göçmenleri yerleştirmek için fırsat bulabilirdi.²⁶

MÜBADELE SÖZLEŞMESİNİN İMZALANMASI

Görüşmeler sırasında Türk heyeti, İstanbul Rumlarının da mübadele kapsamına alınmasını sağlamaya çalışırken, Batı Trakya Türklerinin mübadele kapsamı dışında bırakılmasını istenmiştir. Yunanistan ise, mübadelenin zorunlu değil, isteğe bağlı olmasını önermiştir. Görüşmelerin devam ettiği sırada, konunun İngiltere, Fransa, İtalya Türk ve Yunanlı

---

yüzden Türkiye Lozan’da bu bölgeyi “kurtarılacak topraklar” meselesi olarak ele almadı. Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, C.I, İstanbul 1968, s.237-238.

²³ Akgün, *a.g.m.*, s.248-249.

²⁴ aynı yer.

²⁵ *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar, Belgeler*, s.116 vd.

²⁶ *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar, Belgeler*, T.1, K.1., s. 123.

temsilcilerinin yer alacağı bir komisyona gönderilmesi ve Nansen'in bu komisyona danışmanlık yapması kararlaştırıldı.²⁷

İtalyan delegesi Montagna'nın başkanlık ettiği bu komisyon, 2 Aralık 1922 günü toplandı. Bu toplantıda, İsmet Paşa başkanlığındaki Türk heyeti, değişimden Batı Trakya Müslümanlarının ayrı tutulmasını, İstanbul'daki tüm Rumlara değişimin uygulanmasını, ayrıca İstanbul'da bulunan ve idari, siyasi, adli ve dini imtiyazlara sahip olan Rum patrikhanesinin kaldırılmasını istedi.²⁸ Ancak 10 Ocak 1923 tarihli oturumda Lord Curzon patrikhanenin politika ile uğraşmayacağına dair teminat vermesi üzerine istekten vazgeçildi.²⁹

Tartışmaların sonunda Türk heyeti, 30 Ocak 1923 tarihinde Mübadele Sözleşmesi imzalandı. Mübadeleye tabi tutulacak nüfusun sahip olduğu emlakın ise ayrı bir komisyon tarafından ele alınması kararlaştırıldı. Başkanları tarafsız ülkelerden seçilen 11 alt komisyon çalışmalarıyla devam etti.³⁰

Türk tarafı adına İsmet Paşa, Dr. Rıza Nur; Yunan tarafı adına ise E. K Venizelos ve D. Caclamanos'un imzaladığı Türkiye ve Yunanistan arasında, karşılıklı olarak göç eden insanların hak ve statülerini düzenleyen 30 Ocak 1923 tarihli Türk ve Rum Nüfus Değişimine İlişkin Sözleşme ve Protokol'ün hükümlerine göre; Türk topraklarında yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk uyrukları ile, Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyruklarının³¹, 1 Mayıs 1923 tarihinden başlayarak zorunlu mübadelesi gerçekleştirilecekti. Bu kimselerden hiçbiri, Türk Hükümeti'nin izni olmadıkça Türkiye'ye ve Yunan hükümetinin izni olmadıkça, Yunanistan'a dönerek, oraya yerleşemeyecekti. Mübadele, İstanbul'da oturan Ortadoksları ve Batı Trakya'da oturan Müslümanları kapsamayacaktı. 1912 yılı yasası ile sınırlandırıldığı biçimde, İstanbul Belediyesi sınırları içerisinde, 30 Ekim 1918 gününden önce yerleşmiş "établis" bulunan tüm Rumlar, İstanbul'da oturan Rumlar; 1913 Bükreş Antlaşması'nın saptamış olduğu sınır çizgisinin doğusundaki bölgeye yerleşmiş tüm Müslümanlar da, Batı Trakya Müslümanları sayılacaklardı. Sözleşmede kullanılan "emigrant" (göçmen) terimi, 18 Ekim 1912 tarihinden sonra göç etmesi gereken ya da göç etmiş bulunan tüm gerçek ya da tüzel kişileri kapsamaktaydı. Mübadele uygulamasında, her iki halkın mülkiyet haklarına ve alacaklarına hiç bir zarar verilmeyecek, mübadele edilecek halklara mensup bir kimsenin hangi nedenle olursa olsun gidişine

²⁷ Aynı eser, s. 126.

²⁸ Ahmet Özgiray, "Türk-Yunan İlişkileri", *Türk Kültürü*, XVI/300, Nisan 1988, s.196.

²⁹ *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar, Belgeler*, T.1, K.1., s. 331.

³⁰ Kurulan bu komisyonların dördüne Danimarkalı, üçüne Hollandalı, ikisine İsviçreli, birine Norveçli, birine de İsveçli başkanlar seçilmiş, bunlar çalışmalarını Göçmenleri Yerleştirme Komisyonu ile bağlantılı yürütmüşlerdi. Akgün, *a.g.m.*, s.252

³¹ Burada Batı Trakya Türklerinin "Türk" adıyla değil de "Müslüman" adıyla zikredilmesi ilginçtir.

hiç bir engel çıkarılmayacaktı. Zanlı ya da suçu kesinleşmiş kişiler, kovuşturma yapan ülkenin makamlarınca göçmenin gideceği ülkenin makamlarına teslim edileceklerdi. Göçmenler, bırakıp gidecekleri ülkenin uyrukluğunu yitirecekler, vardıkları ülkenin topraklarına ayak bastıkları anda, bu ülkenin uyrukluğunu edinmiş sayılacaklardı. Göçmenler, her çeşit taşınır mallarını yanlarında götürme ya da bunları taşıtırmakta serbest olacaklardı ve bu mallardan giriş-çıkış vergisi alınmayacaktı. Aynı zamanda, cami, tekke, medrese, kilise manastır, okul, hastane, dernek, birlik gibi tüzel kişiler ve başka kurumlar personellerini de kapsamak üzere, kendi topluluklarının taşınır mallarını serbestçe götürmeye, taşıtırmaya hak kazanmışlardı. Her iki ülke, karma komisyonun önerisi üzerine, taşıma işlerinde en geniş kolaylıkları sağlayacaktı. Taşınır malların tümünü ya da bir bölümünü yanlarında götürmeyecek olan göçmenler, bunları oldukları yerde bırakacak, bu durumda yerel makamlar, bu malların dökümünü ve değerini ilgili göçmenin gözleri önünde saptayacaktı. Göçmenin bırakacağı taşınır malların dökümünü ve değerini gösteren tutanaklar dört nüsha olarak düzenlenecek, bunlardan biri yerel makamlarca saklanacak, ikincisi karma komisyona sunulacak, üçüncüsü gidilecek ülkenin hükümetine, dördüncüsü de göçmenin kendisine verilecekti.

Ayrıca sözleşmenin yürürlüğe girişinden başlayarak, altı aylık süre içinde, bağıtlı yüksek taraflardan her birinden dört ve Birinci Dünya Savaşı'na katılmamış devletlerin uyrukları arasından Milletler Cemiyeti Konseyi'nin seçeceği üç üyeden oluşan ve Türkiye'de ya da Yunanistan'da toplanacak olan bir karma komisyon (Muhtelit Mübadele Komisyonu) kurulacaktı. Bu karma komisyonun başkanlığını, tarafsız üç üyeden her biri sıra ile yapacaktı. Karma komisyon, gerekli gördüğü yerlerde, her biri bir Türk ve bir Yunanlı üye ile, komisyonca atanacak tarafsız bir başkandan oluşacak, kendisine bağlı olarak çalışacak alt komisyonlar kurmaya da yetkili olacaktı. Karma Komisyon, bu alt komisyonlara verilecek yetkileri kendisi saptayacaktı. Tasfiye edilecek mallara, haklara ve çıkarılara ilişkin tüm itirazlar, karma komisyonca ve kesin hükmüyle karara bağlanacaktı. Komisyon ilgilileri dinledikten ya da dinlemeye çağırıdıktan sonra, tasfiye edilecek mallara değer biçilecekti. Komisyon, ilgili mal sahibine elinden alınan ve bulunduğu ülkenin hükümeti emrinde kalacak olan mallar için, borçlu bulunan para tutarını belirten bir açıklama belgesi verecekti. Bu açıklama belgeleri temel sayılarak, borçlu kalınan para tutarları, arıtımın yapılacağı ülke ile hükümetin, göçmenin bağlı olduğu hükümete karşı bir borcu olacaktı. Göçmenin, ilk olarak göç ettiği ülkede bırakacağı mallarla eşdeğerde ve nitelikte mal alması gerekecekti. Her altı ayda bir, yukarıda belirtilen biçimde açıklama belgeleri temeli üzerinden, her iki hükümetçe ödenmesi gereken paraların hesabı çıkarılacaktı. Arıtım hükümleri bütünlendiği zaman, karşılıklı borçlar birbirine eşit çıkarsa, bunlarla ilgili hesap denkleştirilmiş ve kapatılmış olacaktı. Bu denkleştirme işleminden

sonra, hükümetlerden birisi diğerine borçlu kalırsa, bu borç peşin para ile ödenecekti. Borçlu hükümet, bu ödeme için bir süre tanınmasını isterse, komisyon, yıllık en çok üç taksitte ödenmesi koşulu ile, bu süreyi tanıyabilecek, bu süre içinde ödenmesi gereken faizleri de saptayacaktı. Her iki taraf da mübadele edilecek halklara, gidişleri için saptanmış günden önce yurtlarını bırakıp gitmelerine yol açmak, ya da mallarını elden çıkarmak üzere doğrudan ya da dolaylı hiçbir baskıda bulunmamayı karşılıklı olarak yükümleniyorlardı. Mübadele dışı bölgelerde oturanların, bu bölgelerde kalmak ya da oralara yeniden dönmek hakları ile Türkiye'de ve Yunanistan'da özgürlüklerinden ve mülkiyetlerinden özgürce yararlanmalarına hiç bir engel çıkartılmayacaktı. Bütün bu konuların çözümü boyunca, karma komisyonunun ve bağlı kurulların çalışmaları ve işlerinin yürütülmesi için gerekli giderler, komisyonlarca saptanacak orana göre, ilgili hükümetlerce karşılanacaktı.³²

MÜBADELE SÖZLEŞMESİNDEN SONRAKİ DURUM

Sözleşmede dikkat çeken ilk konu mübadelenin Türk ve Rum halklarının karşılıklı göçünün isteğe bağlı değil, zorunlu olmasıdır. Bu durum insan ve mülkiyet hakları açısından uygun olmayan bir durum olarak değerlendirilebilir. Ancak mübadelenin yürütülmesini sağlayacak ilke, kuram, kuruluş ve yöntemler, gereklilik ve zorunluluk temeli üzerinde biçimlenmiştir. Daha açık bir deyimle, bu tarihsel gelişmelerin ve uzantıların ortaya çıkardığı bir sonuçtur. Zorunlu göçün, kişiye yüklediği psikolojik, toplumsal ve hatta ekonomik yük, diğer sorunları gölgede bırakacak ölçüde büyüktür. Göçün zorunlu oluşu, konuyu hem kuramda, hem de uygulamada ayrıntılardan ve değişik, çapraşık sorunlardan arındırıp sade ve kesin bir niteliği sokmuştur. Böylece, türlü zorluklar getirmiş olmasına karşın, bu nitelik göçü kolaylaştırmış ve uygulamayı hızlandırmıştır.

Bu konuda İsmet İnönü şunları söylemektedir: Arkadaşlar! Gayrimuharip ve yerleşmiş ahalinin öteden beri alıştıkları araziden, muhitten ve şeraitten bilmeceburiye, uzaklaştırılmalarından elbette teessür duyarız. Fakat husule gelen birçok hadisatın şeraiti mücbiresine galebe edemezdi. Bizim sun'umuz olmaksızın böyle bir teessür, bizim sun'umuz olmaksızın hadis olan vaziyetler birtakım anasırla beraber yaşamak imkânını da selbetmişti. Vaziyetin ibram ettiği çareyi kabul etmek mecburiyeti hasıl oldu. Bununla hulusu niyetimizin asırlardan beri halledemediği hastalığı esasından tesviye etmiş oluyoruz. Kazanmış olduğumuz menfaat şudur ki, Anadolu vatanı aslisi hemen hemen yeknesak bir vatan olmuştur. Memleketimize alacağımız ve muhaceret sebebiyle

---

³² *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar, Belgeler*, T.1, K.1., s. 177-183.

birçok ızdırabat çekecek, millettaşlarımız gelip geçecek olan bu hali atıye ait derin mülâhazat ile iktiham etmelidir.

Dahilde Hükümetçe kabili tatbik olan bütün tedabiri tatbik edeceğiz. Bütün bu tedabir ile beraber ızdırap ve rahatsızlık olacağını bilmek lazımdır. Çünkü gayrikabili içtinaptır. Kudreti beşer dahilinde değildir. Efendiler! Mütesselli olduğumuz şudur ki, senelerden beri, hududu millî haricinde kalmış vatandaşların vaziyetleri mücerreptir. Bugün için, yarın için ve öbür gün için mukadder olan vaziyetten bütün kabiliyetlerini Anavatana hasretmek suretiyle kurtulmuş oluyorlar. Memleketin başka noktalarında, İstanbul ve diğer yerlerde bu mübadeleyi niçin tatbik etmediniz, diye bir itiraz varid olamaz. Mevzuubahsolan meselenin en iyi bir sureti halli için zamanında azami kuvvet sarf olunur. Fakat bir sureti hal üzerinde karar aldıktan sonra memleketimiz dahilindeki bütün anasır için vazifemiz maziyi unutturacak bir sükun tesis etmektir. Yeni Türkiye'nin hududu dahilinde kalacak olan bütün vatandaşlar yekdiğerleriyle itilaf etmesini bilerek bir vatan içerisinde huzur ve sükun içinde yaşıyacaklardır. Buna katiyen itimad ediyoruz. Bu itimadı Meclisi Âlinin tasdikine arz ettiğimiz muahedat içinde teşviş edecek hiçbir nokta yoktur.”³³

İsmet İnönü, Türkiye ile Yunanistan Arasındaki Mübadele Üzerine TBMM'de Yaptığı konuşmada da (10. 11. 1923) şunları söylemiştir:

“Arkadaşlar! Türkün ananesi imzaya sadakat ve akdettiği mukaveleye ciddî bir samimiyettir. Bu, bizim yalnız bir ananevi tarihiyemiz değil, bir şiarı siyasiyemizdir. Ne mukavele yapmışsak o mukaveleyi yaparken son harfine kadar cidden ve samimen tatbik edeceğimizi düşündük ve onun için muahedatı akd ederken çok düşündük, çok münakaşa ettik. Mukavelatı daha imza ederken tatbik etmemeyi düşünenler kolay imza ederler. Demek istiyorum ki, eğer biz memlekette bir kısım halkın mübadeleden istisnasını kabul etmiş isek bu kabulümüz cidden ve hakikaten samimidir. Bugün de yine o kanaatteyiz.

Memleketimizde bulunan, memleketimizde yaşayacak olan Türklerle tevhide mukadderat eden birçok vatandaşlarımızın, şu ve bu ahvalden mutazarrır olmasını asla arzu etmiyoruz. Fakat haricin cebir ve şiddeti bizim sabrımızı aşarsa orada bulunan Türkleri imha ve burada bulunan vatandaşları ızrar edecek bir vaziyet alınacak olursa mesuliyet kime teveccüh eder? İstiklal Mücadelesi esnasında birçok harabeler kimlerin uhde-i mesuliyetinde ise yeni hadisat da onların mesuliyetinde kalır. Biz memleket dahilinde bulunan vatandaşları, şu veya bu suretle ızrar edecek her hangi bir vaziyet, hadisat olmaması için azmi ciddi ile çalışıyoruz. Şimdiden teşrih ettiğim vaziyetin salahı hakkındaki ümitlerimizi söyleyeyim. Bir defa bu mesele Yunanistan'ın bizimle hakikaten hüsnü

---

³³ İsmet İnönü-Lozan Barış Konferansı (Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj, Anı ve Söyleşileri), s.184.

münasebet tesisine karar vermiş olup olmamasına tabidir. Lozan'da Yunanistan'la aramızda hakikî bir sulh teessüs edecektir kanaati murahhaslar arasında mütemadiyen cari oldu. Ben, Lozan'dan Yunanistan'la Türkiye arasında teessüs edecek münasebatın ciddî ve hakikî bir sulh olarak tecelli edeceği kanaatiyle avdet ettim. Bu arzu ile Yunanistan'la aramızda münasebatı süratle tesis etmek için fırsattan istifade eyledim. Ümit ediyorum ki, yakında mümessiller karşı karşıya, tarafeyn memleketlerinde bulunacaklardır.”³⁴

SONUÇ

Bu göç hareketinin sonunda, yaklaşık 1.700.000 insan mübadeleye tabi tutulmuştur. Bu sayının 1.200.000'ini Anadolu'dan Yunanistan'a giden İstanbul dışındaki Türkiye uyruklu Ortodoks Rumlar; 500.000'ini de, Yunanistan'dan Türkiye'ye gelen Batı Trakya dışındaki Yunanistan uyruklu Müslümanlar oluşturmaktadır.³⁵

İki ülke arasında imzalanan bu sözleşmeye göre, sözleşmenin uygulanmasını sağlamak üzere, Türk ve Yunan temsilcilerinin de bulunduğu bir uluslararası karma komisyon oluşturulmuştur. Oluşturulan bu komisyon bir süre görev yaptıktan sonra değişim sırasında kimlerin yerleşik sayılacağı konusunda farklı yorumlarla karşılaşmış ve bu durum, iki ülke arasında ilişkilerin yeniden gerginleşmesine neden olmuştur. Bu arada, yerleşik teriminin kapsamı konusunda Milletler Cemiyeti'ne ve Uluslararası Daimi Adalet Divanı'na yapılan başvurunun iki taraf arasındaki görüş ayrılığını giderememesi sonucunda ilişkiler gerginleşmiş, Yunanistan'ın Batı Trakya Türk/Müslüman azınlığının arazi ve mallarına el koyması ve buralara Türkiye'den Yunanistan'a göç eden insanları yerleştirmeye başlaması, buna karşılık olarak da, Türkiye'nin İstanbul Rumlarının mallarına el koyması, her iki ülkede de azınlıkların zararlı çıkmasıyla sonuçlanan bir süreç oluşturmuştur. Bu bağlamda, iki ülke arasında 1926 yılında hazırlanan anlaşma da azınlıklar konusundaki soruna kesin bir çözüm getirmekten uzak kalmıştır.³⁶ Ancak bununla beraber, harp sonrasında ortaya çıkan durum içerisinde meselenin çözümlenmesi bakımından nüfus mübadelesi konusunun gerekli ve başarılı bir uygulama olduğunu söylemek mümkündür.

³⁴ aynı eser, s.190-191.

³⁵ Kemal Arı, *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995. s.8; Alexander Anastasius Pallis, *Yunanlıların Anadolu Macerası (1915-1922)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995, s.104

³⁶ Türkiye ve Yunanistan arasında göçmenler konusunda yaşanan ve günümüze kadar gelen sıkıntılar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Oran, a.g.e., s. 148. Ayrıca bkz; Aynı yazar, *Yunanistan'ın Lozan İhlalleri*, Ankara 1999.

KAYNAKÇA

- AKGÜN Seçil, "Birkaç Amerikan Kaynağından Türk-Yunan Mübadelesi Sorunu", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri (Türk-Yunan İlişkileri)*, Ankara, 1986.
- ARI Kemal, *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995
- ARI Kemal, Kurtuluş Savaşı'nın Bitiminde Türkiye Dışına Yönelik Göçler ve Sonuçları", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri (Değişen Dünya Dengeleri İçinde Askeri ve Stratejik Açıda Türkiye)*, I, Ankara, 1995.
- ATATÜRK Mustafa Kemal, *Nutuk*, C.II, İstanbul 1969.
- AYDEMİR Şevket Süreyya, *İkinci Adam*, C.I, İstanbul 1968
- BIYIKOĞLU Tefik, *Trakya'da Milli Mücadele*, C.I., TTK Yay., Ankara 1987.
- BİLSEL Cemil, *Lozan*, C.2, İstanbul, 1933.
- CEBESÖY Ali Fuat, *Siyasi Hatıralar*, C.1, İstanbul 1957.
- ERTAN Temuçin F., "Lozan Konferansında Ermeni Sorunu", *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, C.II, Sayı, 2. (Güz 2000).
- İNÖNÜ İsmet, *Hatıralar*, 2. Kitap, Ankara, 1987.
- İsmet İnönü-Lozan Barış Konferansı (Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj, Anı ve Söyleşileri)*, Haz. İlhan Turan, ATAM Yay., Ankara 2003.
- Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar, Belgeler*, (Çev. S. L. Meray) T.1, K.1., AÜSBF Yay., Ankara 1969
- Lozan Telgrafları I (1922-1923)*, Haz. Bilal Şimşir, T.T.K. Yay., Ankara 1990
- OKYAR Fethi, *Üç Devirde Bir Adam*, (Haz. Cemal Kutay), İstanbul 1980
- ORAN Baskın, *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yay., Ankara 1991.
- ORAN Baskın, *Yunanistan'ın Lozan İhlalleri*, Ankara 1999.
- ORBAY, Rauf, "Rauf Orbay'ın Hatıraları" *Yakın Tarihimiz*, C.IV, İstanbul, 1962.
- ÖZGİRAY Ahmet, "Türk-Yunan İlişkileri", *Türk Kültürü*, XVI/300, Nisan 1988.
- PALLIS Alexander Anastasius, *Yunanlıların Anadolu Macerası (1915-1922)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995
- Türk İstiklal Harbi*, C.II, VI. Kısım, IV. Kitap, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yay., Ankara 1969.